

Міністерство освіти і науки України
Київський національний лінгвістичний університет
Кафедра педагогіки, методики викладання іноземних мов

Курсова робота

з педагогіки на тему: Шляхи гуманізації освіти і виховання в сучасній школі

студентки групи Соф 02-20
педагогічного факультету романо-
германської
та української філології,
спеціальності 014 Середня освіта,
спеціалізації 014.023 Французька мова і
література,
освітньої програми

Іноземні мови та літератури, методика навч. ін. мов
і зарубіжної літератури (французька мова і друга
західноєвропейська мова)

Лаврик Вероніки Олегівни
Науковий керівник –

Доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки та методики
навчання іноземних мов Матвієнко Ольга Василівна

Кількість балів –
Національна шкала –

Оцінка ЄКТС –

Члени комісії: _____

(підпис)

(прізвище, ініціали)

_____
(підпис)

_____
(прізвище, ініціали)

Київ – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ГУМАНІЗАЦІЇ	5
1.1 Принцип гуманізації у психолого-педагогічній літературі	5
1.2 Реалізація принципу гуманізації педагогів-новаторів	7
РОЗДІЛ 2. ДОСВІД РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ГУМАНІЗАЦІЇ У ШКОЛІ	13
2.1 Досвід реалізації принципу гуманізму у педагогічній практиці	13
2.2 Методичні рекомендації щодо використання принципу гуманізації навчання у школі	20
ВИСНОВКИ	28
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	29

ВСТУП

Актуальність використання принципу гуманізації навчання у школах – глобальна проблема сучасної дійсності. На нашій планеті відбувається науково-технічна революція, небачені досягнення наук, впровадження нових технологій, винахід інноваційної техніки, у різні галузі діяльності створили передумови технократизації, дегуманізації життя, бездуховності, поглинання людини машиною, перетворення його на якийсь побічний продукт чи складову частину моделі виробничих взаємин. Цей процес переважно згубно відбивається на підростаючому поколінні. Протидіяти йому можуть і повинні зусилля, націлені на гуманізацію різноманітних аспектів життя та, насамперед, освіти.

Важливість вирішення такої ситуації в нашій країні викликана також тим, що усталена державна система освіти набула стандартизованого, одноманітного та імперсонального характеру. Перетворення цих негативних характеристик системи освіти можливе лише у вигляді її гуманізації, тобто. надання навчально-виховному процесу зосередженості задоволення потреб особистості, формування сприятливого середовища на її самореалізації.

Над проблемою гуманізації в освітній системі, що займає значне місце в багатогранному процесі нинішнього суспільства, працювала починаючи з глибокої давнини (Конфуцій, Аристотель, Епікур, Лукрецій, Перікл, Сократ, Цицерон та ін). Зарубіжний досвід впровадження та висвітлення принципів гуманізації, закладений у навчаннях видатних діячів (Я.Я. Коменський, І.Г. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, М. Монтесорі, Я. Корчак, Д. Локк, Д. Монтень, Ф. І.Г. Рабле, А. Дистервег та ін.). Дана проблема не оминула і вітчизняних педагогів, в її рясній теоретичній спадщині присутня ціла низка ідей і напрямів (В.А. Сухомлинський, Д.Б. Кобалевський, А.С. Макаренко, В.В. В. Зінківський, В. І. Вернадський, Ш. А. Амонашвілі, К. Н. Венцель, Л. Н. Толстой, К. Д. Ушинський, М. В. Ломоносов та ін).

Однак нинішня освітня практика вказує, що монолог вчителя в процесі навчання все ж не має головного значення (Є.В. Бондаревська, Л.С. Шайдурова, Є.Б. Бистрай, В.А. Сластенін, А.В. Сиволапов, Л.А. Подимова, та ін). Справді, традиційне навчання певною мірою згладило функцію на особистість, оскільки влекло використовувати знеособлену навчальну технологію, що з передачею інформації, тренінгом. Виникнення особистісно-гуманістичних технологій у навчанні виконується, коли спільна діяльність вчителя та учня переходить на стадію емпатійності, що забезпечується належним змістом та методами навчання.

Мета дослідження – вивчення досвіду використання принципу гуманізації навчання у школі.

Об'єкт дослідження – освітній процес у школі.

Предмет дослідження – реалізація принципу гуманізації у процесі.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати психолого-педагогічну літературу щодо використання принципу гуманізації у навчанні.
2. Вивчити досвід педагогів.
3. Розробити методичні рекомендації щодо використання принципу гуманізації у школі.

Методи дослідження:

1. Вивчення передового педагогічного досвіду використання принципу гуманізації навчання освіти.
2. Аналіз літератури щодо використання принципу гуманізації в освітньому процесі.

Практична значущість дослідження – реальна робота можна використовувати вчителями.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ГУМАНІЗАЦІЇ

1.1 Принцип гуманізації у психолого-педагогічній літературі

Інтерес до людини, як до особистості, поваги до його достоїнств, любові до людей, зародився ще в Стародавні часи. Великий китайський мудрець Конфуцій вважав, що моральність становить головну основу поведінки людини, і тому оцінював людей, перш за все з моральної точки зору. Гуманність – це любов до людей: «Бути в змозі дивитися на інших як на самого себе – ось що можна назвати мистецтвом гуманізму»; "Чого не бажаєш собі, не роби й іншим", - стверджував він. Це якість у розумінні Конфуція, сума всіх чеснот: «Перемогти себе і повернутися до «норм поведінки» - значить стати гуманною людиною».

Аристотель вів термін «Етика», утворив прикметник «етичний» для того, щоб позначити особливий клас людських якостей, названих ним етичними чеснотами. Загалом душа, за Аристотелем, має такі чесноти: справедливість, шляхетність і великодушність.

Сократ звертав увагу філософів на важливе значення людської особистості, він засуджував тиранів та саботував заходи диктатури. Стверджував, що чеснота походить зі знання, і людина, яка знає, що таке добро, не буде погано чинити. Адже добро є також знання, тому культура інтелекту може зробити людей добрими.

Цицерон [7] свого часу прагнув підкреслити, що поняття «людяність» - найважливіший результат культури. Монтеск'є) та багатьох інших. Ян Амос Коменський – чеський педагог-гуманіст, основоположник наукової педагогіки. У «Великій дидактиці» заклав нові підходи до освіти, засновані на ідеї всемогутності освіти та її здатності перетворити світ. У цьому трактаті він [11] обґрунтував принципи, цілі та загальне призначення освіти: Принцип

соціальної корисності освіти – ідея школи як «майстерні людей», конвеєрна технологія класно-урочної системи; Принцип соціальної рівності та справедливості в освітній політиці – говорячи про те, що доступ до грамоти і наук повинні мати все – без різниці статі, національності, стану, достатку; Нова ієрархія, цілей освіти - пріоритет розуму постійно підкріплюється настановами педагогам: спонукати дітей до власних роздумів, пошуків; поколінням незалежно від авторитетних текстів. Це робилося усвідомлено у тому, щоб «знання всіх про все» були однаковими високу мету загального поліпшення людства; Орієнтація на людський рід, а не на благо окремої держави мета виховання – зробити людину, по-перше, знаючою всі речі (наукову освіту), навчити її володінню всіма речами і насамперед собою (моральне виховання), і таким, що має здоров'я (фізичне виховання).

У творі «Пампедія», Коменський висловлював у тому, що вчитель повинен володіти педагогічним майстерністю і любити свою справу, пробуджувати самостійну думку учнів, готувати їх діяльних людей, які дбають про загальне благо. Жан-Жак Руссо, найбільш значний представник гуманізму епохи Відродження, вважав найголовнішим і першочерговим педагогічним завданням «сформувати серце, судження і розум, і саме в тому порядку, в якому назвав їх». Головним природним правом людини Руссо вважав декларація про волю, виступав проти авторитарного виховання. У романі «Еміль, або Про виховання» Руссо [20] розкритикував існуючу практику організованого виховання, показав кастовість, обмеженість, неприродність виховання і навчання в станових школах, говорив про антигуманність виховання в аристократичному середовищі, де дитина зазвичай знаходився під наглядом гувернера або в пансі, відірвавшись від батьків.

Василь Олександрович Сухомлинський – український педагог. У його дидактичній концепції особливим чином виступає внутрішня цілісність процесів виховання та навчання дітей. Приводячи дитину у світ знань, розвиваючи її творчу думку, вселяючи впевненість у свої життєві сили, педагог доставляє дітям справжню радість буття, пізнання, існування, пише -

«Творчість дітей - це глибоко своєрідна сфера їхнього духовного життя, самовираження та самоствердження, в якому яскраво розкривається індивідуальна самобутність кожної дитини. Цю самобутність неможливо охопити якимись правилами, єдиними та обов'язковими для всіх»; «Важливе завдання школи – виховати людину допитливою, творчою, яка шукає думки».

Антон Семенович Макаренко – відомий педагог та письменник, автор унікальної педагогічної системи колективного виховання. Прози «Педагогічна поема» та «Прапори на вежах» відображають принципи гуманізму та взаємодію творчого колективу дітей та дорослих. Основною сферою його діяльності була практика побудови умов вирощування, становлення та розвитку людської людини.

Таким чином, принцип гуманізації в освіті розглядається з 500 р. до н.е. до сьогодення.

1.2 Реалізація принципу гуманізації педагогів-новаторів

Наприкінці 70 – на початку 80-х років. у системі освіти почав з'являтися спеціальний загін вчителів – педагоги-новатори, педагоги – практики. Їхнім девізом був – «Творчість вчителя – творчість учня». Ознаками справжніх вчителів, педагогів були: здатність стовідсоткового залучення учнів до процесу навчання, повна зацікавленість своїм предметом, любов і повагу особистості учня з перших днів перебування у школі. Народився новий напрямок у педагогіці – педагогіка співробітництва. Така педагогіка будується на тому, що визначення дитини походить від її ставлення до моральних цінностей та якостей, до праці, до людей, а не з його знань. 1979 року видавництво «Педагогіка» вперше почало друкувати серію книг «Педагогічний пошук: досвід, проблеми, знахідки». У перших книгах цієї серії було опубліковано педагогічний досвід таких педагогів, як Ш.А. Амонашвілі, В.Ф. Шаталов, Є.І. Ільїн, С.І. Лисенкова.

Розробником наукового напрямку гуманної педагогіки, відомого у світі як «Гуманно-особистісний підхід до дітей в освітньому процесі», є Шалва Олександрович Амонашвілі –педагог та психолог. Він бачить педагогіку зорієнтовану особистість учня, повне неприйняття авторитаризму і категоричності.

Один із представників педагогів - новаторів, Віктор Федорович Шаталов [4] каже так: «Рецепт успіху учня простий: потрібно вірити дитині за найменшої можливості давати йому висловитися, щоб над ним не висів страх оцінки, страх відчуження та осуду. А по-друге, вчителю треба дуже чітко все пояснювати». Він розробив унікальну систему навчання з використанням опорних сигналів – взаємопов'язаних ключових слів, умовних знаків, малюнків та формул з коротким висновком. Цей підхід охоплює одночасно всіх учнів і полягає у формуванні атмосфери захопленої та творчої роботи, яка спонукає до колективної роботи. Вважає, що ключовими методичними інструментами педагога є усвідомлення внутрішнього світу дитини, її хвилювань, сумнівів, слабкостей. Виділяє 5 основних методичних елементів, які називає «опорними сигналами» вивчення теорії:

1. Контроль засвоєння знань.
2. Спортивна робота із дітьми.
3. Методика розв'язання задач різної складності.
4. Багаторазове повторення.
5. Жодному елементу не можна віддавати переваги, вони діють лише разом як система.

В.Ф. Шаталов є прихильником звільнення учнів від негідного страху перед двійкою. Вважає, що якщо вселити в дитину оптимізм, вона матиме можливість відчувати свій успіх у навчанні. Педагог навчає так: пояснює матеріал гранично чітко, логічно, застосовуючи наочні блок-схеми, що показують логічні зв'язки матеріалу, що вивчається, при відповіді учні спираються на блок-схему, на будинок даються спочатку завдання, аналогічні тим, що давалися на уроці. Результатом є те, що навіть «слабкі», але діти, що

прагнуть вчитися, досягають успіху. Далі із засвоєнням матеріалу учні можуть самі творчо обирати завдання із запропонованих варіантів, діти можуть самі знаходити творчі рішення, під час перевірки виправляються помилки, проте оцінки не ставляться. Знання перевіряються після вивчення теми всіма учнями. 7 принципів системи В.Ф. Шаталова:

1. Навчання високому рівні складності.
2. Безконфліктність.
3. Швидкий рух уперед.
4. Відкриті перспективи.
5. Надбагаторазове повторення.
6. Провідна роль теоретичних знань.
7. Гласність.

Нині вже 5 днів педагог-новатор дає річний курс алгебри чи геометрії, тригонометрії чи фізики. Уроки записуються на відео і можуть бути піддані будь-якій експертизі від лінгвістів до міністрів. Система В.Ф. Шаталова показує можливість закінчити середню освіту в 9-му класі, без будь-якого штучного відбору учнів, при 30-ти навчальних годинах тижневої завантаженості учнів та двох вихідних днях, включаючи уроки фізичного виховання щодня. Такі блискучі результати йдуть внаслідок його відомих «опорних сигналів», які дозволяють надійно оволодіти великим обсягом інформації, особливою методикою повторення та оцінювання знань, своєрідною системою вирішення завдань та продуктивною перевіркою навчального процесу. Багаторічна перевірка цього способу навчання пройшла як у школах, і у вузах, військових училищах і академіях.

У ході своєї діяльності педагоги-новатори намагалися подужати замкненість шкільного класного світу та незв'язаність навчання з життям. Євгеній Миколайович Ільїн - вчитель літератури, автор оригінальної концепції викладання красного письменства, пропонував зробити уроки літератури уроками людинознавства. За Ільїном, література не просто навчальний предмет, а «розуміння життя». Аналіз твору супроводжується «працею душі».

У списку програмних творів міститься перелік основних моральних і етичних проблем, не задумавшись над якими немислимо виховати Людину. Урок-проблема характеризується постановкою актуального, злободенного, особистісно-значущого питання, який учень і вчитель спільно шукають відповідь.

Головною метою викладання літератури педагог-новатор бачить у її виховній функції, а тільки потім - у пізнавальній. Відмовившись від традиційних методів навчання, він усілякими прийомами підштовхує учнів до інтенсивного пошуку «своєї істини», своїх особистих поглядів та оцінок, що розглядаються тим. Безперервно використовуються способи, спрямовані на емоційний вплив літературних та поетичних творів на дитину. Особлива увага на уроці приділяється реплікам, питанням учнів, виражених у пошуку, суперечці, сумнівах, запереченнях, бажання мати свою точку зору. З'являється цікавість, у учня з'являється потяг до предмета. І вчитель не лише вчить, а й сам навчається у вихованців. Є. Н. Ільїн звертає особливу увагу на педагогічну техніку. Найважливішим педагогічним знаряддям праці навчальному процесі вважає артистизм, експресію та емоційний вплив на учня.

«Урок літератури – це мистецтво, і вчитель – художник свого уроку: він і сценарист, і режисер, і виконавець, і вимогливий критик, і літературознавець. Якщо цього немає, стверджує О.М. Ільїн [8], то вчитель має справу з горезвісною «галереєю образів», «фігур, персонажів, куди несподівано потрапляє і словесник-академіст як один із «типових представників» неживої, незримої літератури». А також особливе значення приділяється спілкуванню вчителя з учнями. Педагог-новатор вважає, що у навчально-виховній роботі необхідно побудувати новий тип відносин вчителя з учнем, основу якого лежатимуть: доброзичливість, розумна простота, взаємне спілкування та інтерес.

Під час обговорення прочитаного зароджується життєва позиція, а суб'єктивне ставлення до літературних героїв роз'яснює світоглядні морально-етичні принципи. Активна участь в обговоренні всіх учнів класу гарантує

реалізацію вчителем «Закону трьох О».

О.М. Ільїн сформулював «Закон трьох О» так:

1. Зачарувати книгою.
2. Окрилити героєм
3. Зворушити письменником.

Уроки О.М. Ільїна – це «художній аналіз мистецького твору».

Новаторська методика Михайла Петровича Щетиніна – педагога-новатора, професора, будується створення комплексної освітньої території, що включає у педагогічну діяльність багато життєві процеси, важливі становлення творчої особистості. Центром педагогічного процесу є духовно-моральний розвиток. Головним завданням є становлення гармонійної незалежної особистості, що володіє всіма необхідними знаннями, навичками, вміннями та активною соціальною позицією.

Для втілення цього задуму було засновано новий тип навчального закладу: школа-комплекс на селі, що отримала назву «Ліцей-інтернат комплексного формування особистості дітей та підлітків», хореографічна, спортивна та трудова, і які освоюються вшістьох різнотипних школах: загальноосвітній, художній, спортивній, хореографічній, музичній та навчально-виробничому комбінаті. спорт, труд). Домашні завдання задаються рідко, оскільки отримані знання узгоджуються з позашкільними і позаурочними заняттями. У цьому методи перевірки знань залишаються традиційними.

Успішні учні стають помічниками педагога та допомагають у проведенні занять. Відмінною рисою нової моделі освіти є взаємне навчання та колективна творча діяльність. Індивідуальний підхід до учня дозволяє відмовитися від класно-урочної системи на користь різновікових груп, де кожен навчається у своєму індивідуальному темпі, без примусу та позначок. Схвалюється самовільне виконання наукових досліджень учнями, які у свою чергу розкривають міждисциплінарні зв'язки та формують цілісне сприйняття світу.

Ще одна методична система притаманна С.Н. Лисенкова - використання ідеї випереджаючого навчання, викликана вивченням робіт Л.С. Виготського про зони актуального та найближчого розвитку. Впровадження випереджуючого навчання у початкові класи має три етапи:

1. Попередня підготовка учнів: запровадження перших порцій майбутніх знань;
2. Уточнення нових понять та їх застосування;
3. Відкриття нових перспектив, розвиток побіжності розумових прийомів та навчальних дій.

Після випереджального навчання кожному учневі під силу засвоювати складну тему. Тим самим заощаджуючи час, оскільки новий матеріал школярами сприймається швидше.

У практиці педагог-новатор користується алгоритмами. Широке використання опорних схем, інших посібників, наборів дидактичних знаків, таблиць, карток - щоденні засоби для роботи вчителя. Застосування схем допомагає дітям досягнення розумових прийомів. Порожньою тратою часу вчитель вважає і додаткові заняття з учнями. Розроблена нею система продемонструвала нормальну успішність усіх школярів.

Спілкування з учнями С.М. Лисенкова [14] будує на людяності та гуманності, у відповідь діти дарують їй свою довіру та любов.

Список наведених авторів не можна вважати вичерпним, є чимало інших гідних послідовників гуманного підходу до освіти дітей. Усіх їх поєднує любов і відданість до учнів та власної справи. Внесок педагогів-новаторів у область дидактики великий. Їхній досвід перевірений виправдав себе в масовій школі, з'явилася величезна кількість послідовників. Він сприяє проведенню реформи школи новому етапі розвитку суспільства. Ідеї, які пропонують педагоги-новатори, дають практичну користь у процесі навчання.

РОЗДІЛ 2. ДОСВІД РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ГУМАНІЗАЦІЇ У ШКОЛІ

2.1 Досвід реалізації принципу гуманізму у педагогічній практиці

Йоган Генріх Песталоцці – швейцарський педагог-гуманіст звертав особливу увагу на розвиток природних сил дітей. Особливо хотілося б виділити твір «Лебедина пісня», як вершину педагогічної думки Песталоцці, написаний у 80-річному віці. У ньому він розкриває справжній розвиток, який «...за своєю суттю викликає прагнення досконалості, прагнення вдосконалення людських сил» [1]. У ньому ж І.Г. Песталоцці визначає завдання елементарної освіти – «...надати ходу природи у розвитку та формуванні наших задатків і сил таке сприяння, яке здатні надати йому розумне кохання, розвинений розум і добре розвинені технічні схильності» [1].

Януш Корчак – видатний польський педагог, говорив, роз'яснюючи сутність своєї педагогіки доброти «Немає дітей — є люди» [13]. У своїх книгах він пише про те, що всі діти різні та досягнення будуть різними, різні характери та темпераменти. У творі «Як любити дитину» є слова, які змушують батьків подивитися на світ очима дітей, відчутти їх переживання і як наслідок зрозуміти їх.

Марія Монтесорі - педагог-гуманіст, доктор медицини, психолог створила унікальну навчальну систему, завдяки якій діти з будь-якими можливостями без особливих зусиль освоювали знання та навички такого рівня, що перевершували у розвитку однолітків з рядових дитячих установ. [6] роз'яснює «Вихованець має бути проинятий почуттям глибокого благоговіння до життя; спостерігаючи дитину з гуманним інтересом, вона має поважати розвиток у ньому цього життя.... Існує лише один реальний біологічний прояв: індивід, що живе... Під вихованням слід розуміти активне сприяння, так зване нормальному виявленню життя в дитині». Стверджувала, що кожна дитина

розвивається за своїм особистим, природним, абсолютно індивідуальним «планом творіння» і його розвиток залежить від середовища, в якому знаходиться. "Основним стрижнем наукової педагогії має бути така свобода школярів, яка давала б можливість розвитку безпосередніх індивідуальних проявів дитини".

Монтессорі намагалася довести, що свобода ставить людство на єдино міцний шлях до порядку та закону і що необхідність у шкільній дисципліні виникла на недовірі до тієї свободи, яка необхідна для дітей. М. Монтессорі знаходила надто егоїстичної та обмеженою ідею виховання та розвитку дитини в ім'я самої дитини: «Вихування задля досягнення людством світової гармонії — ось справжнє призначення виховання».

Педагог і психолог, фахівець у галузі гуманно-особистісної психології та педагогіки у початковій школі Шалва Олександрович Амонашвілі розпочав свій педагогічний експеримент із дослідження розвиваючого навчання ще у 60-ті роки минулого століття в Грузії – у Тбілісі, в лабораторії експериментальної дидактики. Було поставлено завдання – вигнати авторитаризм, крик, покарання, погляд дітей зверху донизу, утиск їх почуття власної гідності. Школярі відгукнулися великою довірою, поспішали посперечатися та поговорити. Далі у 60 – 70-х роках педагог очолив масовий експеримент у школах Грузії, який здобув популярність у всьому світі під назвою «Гуманно-особистісний підхід до дітей в освітньому процесі». Першим проектом Амонашвілі була «Школа радості» у Тбілісі. У ній у 1961 році він першим у СРСР розпочав експеримент по роботі з дітьми-шістрічками.

Мета експерименту була одна — виростити просто добрих людей, гідних громадян країни, насамперед як творчих особистостей, гуманістів і патріотів, і Ш.А. Амонашвілі вважає, що її було досягнуто.

Завдання ж відрізнялися від традиційних поглядів у системі освіти:

- виростити найвищі якості людини, головні з яких Благородство та Великодушність;

- виховати в особистості духовність та моральність;
- допомогти учневі освоєння знань, що розширюють його свідомість і тягнуть до творчості та творення блага;
- навчити виражати, берегти та утверджувати в житті свою вільну волю;
- розкрити індивідуальність учня та, одночасно, забезпечити самореалізацію вчителя;
- виростити відповідальність за свої думки та слова;
- прищепити любов до Батьківщини, шанування та дбайливого ставлення до багатовікової культури свого народу та людства.

Педагоги змогли довести життєздатність системи роботи з молодшими школярами, що рекомендується. Роки співпраці збагатили її цінними методичними прийомами, формами, пропозиціями.

Як експеримент до стандартної системи навчання було додано підготовчий клас, введено п'ятиденку та уроки по 35 хвилин. У вихідні дні: ігри, походи на природу, музеї, театри, зоопарк, цирк або кіно. При вивченні рідної мови, читання, письма, при кожному будь-якому випадку вчитель застосовував для прикладів слова: доброта, людина, честь, совість, співчуття, батьківщина, мама, тато, герой та ін. - є фундаментом для розвитку гуманної особистості. вважаючи що у них потребують, оскільки оцінка заважає їм пристраситися до знань, жити у шкільництві радісно і весело.

Ш.А. Амонашвілі [2] бачить сенс гуманістичного виховання в тому, щоб добровільно розташувати дитину до наших виховних намірів у зв'язку з її ж перетворенням, зробити її нашим союзником і соратником у своєму вихованні; допомогти йому полюбити знання, звернутися до самостійної навчально-пізнавальної діяльності. Досягнення цієї мети він прагнув, щоб діти сприймали навчання як гру. Гра – джерело життя.

У його трудовій практиці щодня виникали ситуації, завдяки переживанням яких діти отримували якості розважливої, доброї та чуйної

людини. Залучені до пригоди діти, відчували ні з чим не порівняти переживання, емоції, йшла внутрішня робота й у дитячих серцях. Що було засобом для розуміння великої науки під назвою Життя.

На одному з уроків стався такий кумедний випадок. Шалва Олександрович зауважує, що учень заснув. Діти підтверджують, вказуючи на нього пальцем, сміються. Вчитель подав знак не шуміти, і навшпиньки підійшов до сплячій дитині. Замість того, щоб розбудити і пояснити, що не можна спати на уроці, він пошепки звернувся до дітей: «Діти, треба берегти сон людини, бо в цей час він набирає сили! Давайте займатись тихо, щоб не розбудити Вову!». Урок було продовжено, але в зниженому тоні. Як відреагували діти? Вони раптом стали такими дбайливими і ніжними, і після кожної своєї відповіді поглядали на сплячого: чи не розбудили його? На перерві вони вийшли в коридор навшпиньки, з докором дивилися на кожного, хто з шумом відсовував стілець і начитав голосно розмовляти.

Ще один випадок із життя школярів. З коридору долинає плач. Що сталося? Дві дівчинки вчепилися один в одного. Сталося ось що: вони обмінялися один з одним брошкою та яблуком. Яблуко, після обміну було з'їдено і не було чим обмінюватися назад. Хазяйка брошки вимагала її назад, але натомість дати вже не було чого. Учениці плачуть, не вгамовуються. Як же вчинив учитель? Він міг просто відібрати брошку у дівчинки після уроків, і повернути мамі власниці, але метр вчинив інакше. Сів за парту, закрив руками обличчя та почав говорити дітям – повільно та спокійно [2].

«Уявіть, що я Елла (та, що принесла яблуко). Як би я вчинив на її місці? Я подумав би так: «Не треба було обмінювати яблуко на брошку. Краще було б поділитися яблуком із Русиком. Але коли так вийшло, не заберу ж я цю брошку собі, адже вона належить мамі Русико! Звичайно, я поверну Русико брошку і скажу, щоб вона віддала її своїй мамі і більше таких речей до школи не приносила...» А тепер уявіть, що я - Русико. Коли Елла повернула б мені мамину брошку, я сказав би їй: «Дякую, Елло! Вибач що так вийшло. Крошку я віддам мамі!»».

Вчитель вірить, що обидві дівчинки дуже добрі та ввічливі і в те, що поки він відривав обличчя, вони так і вчинять, і обмінюються усмішками. Дітям сподобалося його рішення. Вони радять дівчаткам швидко помиритися, посміхнутися та потиснути один одному руки. Розплющивши очі, педагог побачив радісні посмішки дітей.

А ось ще випадок. Зі шкільного коридору в класі чується гуркіт. Хтось розбив горщик з квіткою. Один хлопчик стоїть зляканий, винний і виправдовується: «Я не хотів... Він мене штовхнув, і я натрапив на квітку!» Інший спростовує причетність. Стоять вони перед розбитим горщиком, земля розкидана, а квітка валяється на підлозі. Ситуація серйозна. Вчитель міг би вимовити докірливі слова, після яких діти накинулися на одне одного. Або випустити хоч одну свою глузливу посмішку, діти слідом знищили б його своїми глузуваннями. Але це робити не можна. Педагог, нагинаючись до квітки, каже: «Хіба важливо хто так зробив? Важливо врятувати наш кактус! Діти починають збирати черепки та землю. Далі він просить принести наше відерце, щоб можна було до завтра потримати у ньому квітку. Кактус міститься у цеберку. Вчитель звертає увагу на те, як витікає сік із зламаної гілки: «Ця біла липка рідина і є його кров. Хтось із дітей додає, що кактус – лікувальна рослина! А інший зацікавлений, чи не болить у нього переламана гілка? Тоді вчитель запитує хлопців, що вони думають, сказав би квітка, якщо вмів говорити? Діти починають міркувати: про те, чи шкода хлопцям його; чому були не обережні та скинули його з підвіконня; кактус - добра рослина і нічого поганого не подумає про хлопців; ще б він попросив про те, щоб його посадили в новий горщик і доглядали так, щоб він швидко одужав. Винуватець зголосився принести горщик із землею для квітів. У цей час пролунав дзвінок на урок. Підлога була прибрана. Кактус у цеберці. Завтра буде пересадження.

Наступна подія. Ранок. Дзвінок ще не продзвенів. Вчитель пише на дошці вправи. Діти підбігають і повідомляють про те, що товариш, стриманий хлопчик, плаче. І якщо він плаче, то сталося щось серйозне. Його постригли, а однокласник його обзиває. Вчитель міг би підкликати винуватця до себе,

суворо сказати, що він погано надходить і зажадати вибачитися. Або сказати дівчаткам, щоб вони присоромили, засудили за таку недружню поведінку кривдника. А може підкликати скривдженого до себе, подивитися, як його постригли, похвалити, сказати, що він став гарнішим виглядати, як справжній чоловік і що теж любив у дитинстві так стригтися! При цьому не нагадуючи, що його хтось обзивав. Це третій варіант.

Який із них вибрати? Якщо засудити того учня, що обзивав, цим можна принизити хлопчика у власних очах його товаришів за класом. А раптом він зовсім не хотів образити? Звичайно, обзивати не можна, але дітям важко навчитися керувати своїми емоціями, навчитися бути тактовними, уважними один до одного. Якщо доручити дівчаткам засудити і присоромити, то вони так «присоромлять», що потім він уже скаржитися на дівчаток. З'являється нове завдання з двома невідомими, вирішити яке складніше. Важливо відновити ущемлене самолюбство постриженого, і тому необхідно, щоб діти підтримали. А щоб не був засуджений і другий учасник конфлікту, і щоб запобігти ситуації в майбутньому, вчитель повинен поговорити з ним віч-на-віч.

Продовжуючи записувати на дошці вправи, вчитель шепоче малюкам, що стоять біля нього, з проханням підтримати його. Сам просить хлопчика, що плаче, принести велику лінійку. Він витираючи сльози, несе її. Образник стоїть віддалік, знаючи, що діти всі розповіли вчителі та спостерігає за подальшими діями.

- Ти що, постригся? – радісно питає педагог. - Покажи, як тебе постригли!

Хлопчик неквапливо знімає шапку.

- Повернися! Напевно, добрий перукар попався! Добре постриг! У дитинстві я теж любив стригти волосся ось-так, дуже коротко, але тоді стригли не так добре, як зараз. Наді мною хлопці сміялися, якими тільки словами не дражнили. Але я не звертав на це уваги. А за два-три тижні в мене вже були кучері на голові... Знаєш, то ти мені більше подобаєшся, виглядаєш, як

справжній чоловік! Чи не так, хлопці?

Дівчатка та хлопчики підтримали вихователя, навіть ті, хто щойно увійшли до класу і нічого не знали про те, що сталося. Почали також висловити схвалення про його новий вигляд. А вчитель у цей же момент запропонував хлопцям подивитися на завдання, що готує на дошці, спеціально зважаючи на розмови з приводу стрижки.

Ці історії демонструють, як уміло можна використовувати принципи гуманізації в процесі навчання для комплексного розвитку людини, що росте.

Ш.А. Амонашвілі у своїй практиці використав кілька принципів:

Принцип продовження життя дитини на уроці полягає в тому, що дитина не може залишити своє життя, свої враження, переживання десь далеко за порогом школи та приходити чистим, стерилізованим прагненням навчатися. Він вважав, що не варто забирати з рук дитини, принесені ними до школи іграшки, наслідки вилучення якої можуть спричинити прикрість і тривогу за її долю. Нехай кожен приходить до школи зі своїми повним життям, а він лише попросить їх поділитися з ним, зі своїм учителем, тим, що хвилює кожного з них. У проханні пограти в них, учителю ще не відмовив ніхто. Обговорення подій, що хвилюють дітей, хай то хвороба бабусі або появи сестрички, обговорюються спільно прямо на уроці. Наприклад, за взаємним бажанням, школярі вирішили намалювати листівки для хворого дідуса одного з учнів. Уроки є джерелами свідомого життя дітей, тут беруть початок виховання чуйності, чуйності, радості, співчуття, співпереживання, вони стають сенсом їхнього життя;

Принцип встановлення ділових відносин із дітьми- у подачі завдань, приймаючи серйозні та стурбований вигляд доводити дітям протилежне. «Розсіяність», «забудькуватість», «помилки» народжують у них прагнення поправити з посперечатися з учителем. Дітям дається можливість почуватися рівноправними соратниками, відчувати, що вони потрібні, що без них педагогу, теж важко. Суть у тому, що ділові відносини між вихователем та дітьми не повинні втрачати для них своєї правдивості, позбавляти їх почуття

вільного вибору, почуття винятковості своєї участі у діяльності на уроці. Навчання з включенням типових помилок, що привчає дітей постійно думати самостійно, слухати, перевіряти, критично сприймати всю інформацію, що надходить.

Ділові відносини встановлюються й іншим шляхом: повідомляють, які нас чекають справи на уроці, і надається можливість висловити свою думку. Наприкінці уроку у дітей питається чи сподобався урок, чому, якщо ні, що вони могли б порадити, які завдання підготувати для наступного уроку. І обов'язково, як заведено після завершення ділової зустрічі, вчитель вимовляє подяку за допомогу у проведенні уроку;

Принцип проведення уроку у відповідному темпі - педагогічна мелодія, кожен урок повинен мати свій темп та експресію, подібно до музичного твору. Жоден композитор не створив музичний твір, нехтуючи вказати його на початку.

Ш.А. Амонашвілі намагається максимально враховувати особливості психології дітей у процесі навчання у школі, насамперед тому, що головним постулатом його вчительської філософії є «борг вчителя допомогти кожній дитині виконати її життєву місію».

2.2 Методичні рекомендації щодо використання принципу гуманізації навчання у школі

Гуманна педагогіка у рекомендаціях щодо впровадження підкреслює та шукає відповіді на питання: про розвиток віри, про виховання Серця, про розуміння сенсу життя, про розвиток вміння самопізнання, про виховання героїв, про обрії наук у змісті освіти, про створення освітніх курсів на основі принципів гуманної педагогіки. Відокремленими є питання: як покращувати знання, як нам навчати їх «мовою серця», в яких формах краси подавати їх дітям, у яких духовно-моральних діалогах сіяти їх у душах дітей. Характер

міжособистісної взаємодії на кшталт суб'єкт-суб'єктних відносин є обов'язковою умовою гуманних відносин навчання. У свою чергу, мотивуюча постановка цілей, вибір змісту навчання, педагогічної технології дозволяє індивідуалізувати навчання, врахувати особистісні особливості кожного.

Виходячи з вищесказаного, сформулюємо методи, що використовуються на основі принципів гуманізації навчання в початковій школі:

- взаємодія за принципом суб'єкт-суб'єктних відносин;
- враховувати особистісні особливості кожного учня;
- «домальовування» - вказівка на якість у дитині, яка на думку вчителя потребує її уваги;
- прийняти дитину такою, якою вона є;
- знайти довіру учнів;
- розвивати терпіння вчителю;
- надати дитині вільний вибір;
- керуватися мудрістю у вирішенні педагогічних завдань;
- колективне читання казок із обговоренням;
- використання ігрових форм при одноманітних діях;
- невинно вивчати праці класиків педагогіки вчителю.

Шалва Олександрович [2] пропонує деякі рекомендації, керуючись якими можна отримати гідний результат. При складанні правил він керувався класичною педагогічною спадщиною, досвідом кращих вчителів, а також своїми педагогічними переконаннями.

Десять «заповідей» вихователя [2]:

1. У гуманістичному суспільстві виховання може лише гуманістичним. Головний принцип такого виховання - розмістити дитину до виховного процесу, зробити її нашим добровільним помічником у своєму вихованні.

2. Спілкування – суть життя людей. Головний метод гуманістичного виховання - доставляти дитині радість спілкування з нами: радість спільного

пізнання, спільної праці, гри, відпочинку.

3. Звичайне повсякденне життя та характер взаємовідносин дорослих - це середовище, в якому формується особистість людини майбутнього. Тому дуже важливо, щоб наше повсякденне життя, наше спілкування якомога більше відповідали тому ідеалу, який ми прагнемо вселити в дитину.

4. Віра людини у людей, віра людини у власні життєві позиції - це першооснова для повнокровного спілкування для людей і підвищення особистості. Тому ми повинні розвивати і берегти в дитині віру в нас, у своїх вихователів, віру у своїх товаришів, віру в людей, віру в самого себе.

5. Соціалістичне суспільство - це суспільство рівних і піклуються один про одного людей. Наш виховний процес має бути пронизаний повагою до особистості кожної дитини, повинен формувати у дітей почуття турботи про товаришів, близьких, людей взагалі.

6. Людина може виявляти і розвивати у собі всі свої здібності і обдарування і бути щасливим лише у суспільстві, де він відчувається потрібним і своїм і де його штучно не піднімають і принижують. Таким дитина повинна почуватися в суспільстві, в якому вона живе.

7. Дитина – імпульсивна істота, їй буде важко зрозуміти нас. Це ми, вихователі, зобов'язані зрозуміти дитину та будувати наші виховні плани з урахуванням рухів її душі.

8. Виховання - прихований і тривалий процес, і тому ми повинні виявляти проникливість, послідовність і терпіння в усіх випадках вирішення виховних завдань.

9. Нами, вихователями, повинні керувати чуйність, чуйність, доброта душі, любов, ніжність, безпосередність, постійна готовність прийти на допомогу, почуття співпереживання. Все це має поєднуватися з вимогливістю до себе і до дитини, з почуттям відповідальності перед підростаючим поколінням, з турботою про майбутнє Батьківщини.

10. Ми повинні рішуче відмовитися від авторитарності та імперативності, що суперечать гуманістичному вихованню і пригнічують

особистість дитини, і таких форм їх прояву, як крик, лайка, утиск самолюбства, насмішка, грубість, загроза, примус.

В основний цикл початкових класів рекомендується ввести, якщо ще не введені, такі уроки, як: уроки спілкування, розуміння краси, планування та діяльності, сміливості та витривалості, уроки про природу, про світ наук, уроки гри в шахи, а також уроки іноземної мови та комп'ютерної грамотності.

Уроки пізнавального читання, тому що читання потрібно людині не для того, щоб швидко читати в слух чи про себе, а для того, щоб пізнавати. Це глобальне вміння, яке дає людині можливість виявляти вибірковий інтерес до друкованої інформації, з меншою витратою сил отримувати з неї необхідні знання.

Уроки письмово-мовленнєвої діяльності на основі програми та методики, яка спрямована на пізнання дитиною самого себе, на її взаємини з близькими, на вдосконалення характеру. У маленьких оповіданнях діти розмірковують про різні проблеми, що хвилюють їх, філософствують, мріють; письмове мовлення стає світільником душі, однією з форм духовного життя.

Уроки математичної уяви. Головним у цьому курсі стає: осмислення таких реалій, як безмежність та вічність, світобудова та космос, порядок та гармонія, різноманіття та доцільність. Також повинні бути компоненти уяви: порівняння, аналіз, узагальнення.

Урок Рідної мови, у якому дитина ставить у становище дослідника рідної мови, він відкриває собі узагальнені правила пунктуації, завдання правильної вимови.

Ш.А. Амонашвілі [1] вважає, що «школа стала назвою навчального закладу, який озброює підростаюче покоління знаннями та вміннями». Але, водночас, «школа є скелясті, важкі, які вимагають сили волі сходинки сходи сходження, піднесення душі», і навіть, трактується, як будинок радості (грец.), що «не заперечує складності сходження по скелі, бо справжню радість можна пережити лише у процесі подолання труднощів».

За матеріалами дослідження робіт Ш.А. Амонашвілі зібрані рекомендації, подані у вигляді пам'ятки вчителю, думки великого педагога, який відбиває всю суть гуманності:

- ✓ Якщо я прагну проявити свою дійсну любов до дітей, то я зобов'язаний робити це в найкращих формах;
- ✓ Суть дитячої дисципліни полягає не в придушенні витівок, а в перетворенні їх. Не треба вимагати від дітей того, чого ми не змогли нав'язати їм за допомогою нашої педагогіки;
- ✓ Потрібно бачити себе в дітях, щоб допомогти їм стати дорослими; треба сприймати їх як повторення свого дитинства, щоб удосконалюватися самому; треба, зрештою, жити життям дітей, щоб бути гуманним педагогом;
- ✓ Питання, яке задається педагогом дітям, - це клітина не тільки методики, а й усієї педагогіки. Якщо його під мікроскопом, можна пізнати у ньому всю спрямованість процесу навчання, характеру відносин педагога до учням; можна пізнати самого педагога, бо допит – почерк його педагогічної майстерності;
- ✓ Вихованню немає початку і кінця його теж не видно, а змін у цьому процесі не існує;
- ✓ Педагогічними можна вважати ігри, які підносять дітей – усіх разом і кожного окремо – до рівня їхнього престижу. Ігри ж, які можуть хоч найменшою мірою принизити гідність дітей, непедагогічні, проводити їх на уроках – аморально;
- ✓ Необхідно включити процес вироблення в дітей віком навички читання у ширшу, змістовну, емоційну, цікаву пізнавальну діяльність, формувати цю навичку не як самоціль, бо як спосіб вирішення пізнавальних завдань;
- ✓ Чим цілеспрямованіше буде оновлюватися методика навчання, що сприятиме виявленню та розвитку глибинних потенцій дітей, тим вона стане гуманнішою, оптимістичнішою та радіснішою;

- ✓ Не можна господарювати на уроці, порушувати хід думок дітей, зайнятих вирішенням навчально-пізнавальної задачі. Потрібно берегти право кожної дитини працювати спокійно;
- ✓ Смісловий зміст мовних вправ слід підбирати не лише з тієї позиції, щоб дитина засвоювала сьогодні той чи інший спосіб мовленнєвої діяльності, але й з тим, щоб вона у найближчому чи віддаленому майбутньому стала однією з основ народження в ній особистості;
- ✓ Якщо я хочу вдосконалити свою методику виховання на засадах гуманності, то не маю забувати, що сам був колись учнем, і маю домагатися того, щоб моїх сьогоднішніх вихованців не мучили ті ж переживання, що мучили мене колись;
- ✓ Тільки той образ викладання вірний, яким задоволені учні;
- ✓ Дітям потрібно пропонувати такі захоплюючі справи, яких вони можуть приступити не коли-небудь, а зараз; і перші кроки, зроблені у здійсненні цих справ, повинні призводити їх не до перших гірких невдач, а до перших успіхів;
- ✓ Сприяти дорослішенню дитини відповідно до її сил, що розвиваються - значить робити її дитинство радісним, захоплюючим, емоційно насиченим. І навпаки: уповільнювати цей рух до дорослішання шляхом надання дитині повної свободи з тією уявною логікою, що не можна забирати у неї дитинство, отже, позбавляти її справжнього почуття переживання радості дитинства;
- ✓ Дітей треба любити всім серцем і, щоб їх любити так, потрібно вчитися у них, як слід виявляти це кохання. Кожен шкільний день, кожен урок має бути осмислений педагогом як подарунок для дітей. Кожне спілкування дитини зі своїм педагогом має вселяти в нього радість та оптимізм;

- ✓ Справжній сучасний педагог – це не той, хто підштовхує своїх вихованців до того, до чого сам уже не має надії бути причетним, а той, хто «прибув» з майбутнього, щоб надихнути їх та повести за собою у це майбутнє, навчити їх стверджувати ідеали майбутнього;
- ✓ Емоційний настрій уроків, пізнавальні прагнення дітей на цих уроках посилюються або слабшають залежно від того, як організовано життя дітей протягом усього шкільного дня;
- ✓ Дитина тягнеться до уроків, якщо вона знайде в них умови для більш цікавого та стрімкого руху свого життя.
- ✓ Особистість народжується у боротьбі з самою собою, у процесі самопізнання та самовизначення, і виховання та навчання мають бути націлені на те, щоб спрямувати дитину на цей шлях свого становлення та допомогти їй здобути перемогу у цій нелегкій боротьбі.

Окремо хотілося б виділити об'єктивний закон, сформульований Шалвою Олександровичем [2], що виявляється у педагогічному процесі. «Закон взаємності» говорить: «Нехай педагог завжди поспішає до дітей, радіє кожній зустрічі з ними; тоді і діти поспішатимуть до школи і від щирого серця радітимуть кожній зустрічі зі своїм педагогом».

Також його досвід показав, що є питання, на які варто відповісти категоричним «Ні»:

1. Чи можна змушувати дітей негайно виконувати накази та розпорядження педагога? - Ні!
2. Чи можна дітям давати обов'язкові домашні завдання? - Ні!
3. Чи можна ставити дітям позначки? - Ні!
4. Чи можна говорити в класі, хто з дітей навчається краще за інших? - Ні!
5. Чи можна суворо вимагати від дітей, щоб вони сиділи на уроках, не

ворухнувшись? - Ні!

6. Чи потрібно відбирати у дитини іграшку, яку він приніс до школи? - Ні!

7. Чи можна залишати дітей на другий рік? - Ні!

8. Чи потрібно вимагати від дітей, щоб вони ходили до школи в учнівській формі з ранцями? - Ні!

9. Чи можна приймати в перший клас дітей, яким до 6 років не вистачає 2 - 3 і більше місяців? - Ні!

І питання, на які можна відповісти ствердно:

1. Чи можна застосовувати у першому класі досвід виховної роботи дитячого садка зі старшими дошкільнятами? - Так!

2. Чи потрібно заохочувати дітей, щоб вони випереджали педагога у проходженні навчального матеріалу? - Так!

3. Чи може педагог навмисно припускатися помилок, щоб діти знаходили та виправляли їх? - Так!

4. Чи потрібний від педагога артистизм у роботі з дітьми? - Так!

5. Чи можна давати дітям різноманітні завдання для вільного вибору? - Так!

6. Чи потрібно посилити самостійну роботу дітей? - Так!

7. Чи потрібно, щоб діти оцінювали урок? - Так!

8. Чи потрібно давати батькам характеристики дітей та готувати їм пакети із зразками робіт дітей? - Так!

9. Чи потрібно проводити відкриті уроки для батьків? - Так!

Ці «Так» і «Ні» які можуть виникнути при роботі з дітьми, педагог виводить із найголовнішої, на його переконання, єдино вірної педагогічної позиції, на якій стоятиме і надалі.

ВИСНОВКИ

У процесі написання курсової роботи, ми з'ясували, що освітні процеси гуманної педагогіки дотримуються принципів співпраці, духовної спільності, взаєморозуміння, довіри, терпіння, що творить, вільного вибору, радості пізнання, любові. І для того, щоб дотримуватися основних принципів гуманізації навчання в школі вчителю потрібно навчитися любити і виявляти любов до учнів, розуміти їх і заповнюватися оптимізмом до дітей, використовуючи як основу олюднення навколишнього середовища, повагу особистості його, терпіння в процесі становлення учня.

Для реалізації поставленої мети допоможуть заповіді: вірити в безмежність дитини, у свої педагогічні здібності, в силу гуманного підходу до учня. до уваги те, що будь-який учень такий, який він є.

Особистісні якостями вчителя мають бути: доброта, відвертість і щирість, відданість. Педагог повинен любити батьківщину, цінувати та дбайливо зберігати духовні цінності, багатовікову культуру свого народу, народів нашої Батьківщини та людства. Облагоджувати свій характер, витончувати свої стосунки з дітьми та оточуючими. Вирощувати в собі терпець, що творить. Вдосконалювати мистецтво любити дітей, любити ближнього, радіти всьому піднесеному та прекрасному. Керуватися у вирішенні педагогічних завдань мудрістю. Тягтися до читання праць класиків педагогіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко В. Гуманізм і гуманітаризм: спільне і специфічне / В. Андрущенко, М. Михальченко // Вища освіта України. – 2005. – № 4.
2. Андрущенко В.П. Освіта має плекати духовність // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 18
3. Антонєць М. В.О. Сухомлинський про оцінювання навчальних досягнень учнів / М.В. Антонєць // Рідна школа. - 2001. - Жовтень. - С. 11-13.
4. Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах) / Г. О. Балл. – К.; Рівне : Видавець Олег Зень, 2007. – 172 с.
5. Бєх І.Д. Виховання особистості: Сходження до духовності / Бєх І. Д. – К. : Либідь, 2006. – 272 с.
6. Беланова Р.А. Гуманізація та гуманітаризація освіти в класичних університетах (Україна-США) / Беланова Р. А. – К., Центр практичної філософії, 2001. – 216 с.
7. Боришевський М.Й. Гуманізм педагогічної системи В.О. Сухомлинського / М.Й. Боришевський // Початкова школа. - 1995. - № 10-11. - С. 4-8.
8. Вавринчук М. П. Націоналізм та національний патріотизм: сутність та відмінності / М. П. Вавринчук, М. В. Яруш // Університетські наукові записки. – 2008. – № 1. – С. 420–425. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2008_1_67
9. Великий тлумачний словник української мови / Уклад. В.Т. Бусел. - К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. - 1736 с.
10. Вишневський О. Сучасне українське виховання. Педагогічні нариси. – Львів, 1996. – 238с.

11. Вишневецький О.І. Гуманізація шкільного життя / О.І. Вишневецький // Рад. школа. - 1990. - № 1. - С. 41-46.
12. Галузинський В.М., Євнух М.Б. Педагогіка: теорія та історія. – Рівне, 1996. – 236с.
13. Гончаренко А.М. Педагогічні умови становлення гуманних взаємин старших дошкільників: Дис. К..пед.н: 13.00.08 – К., 2003. – Р. 2. – 214 с.
14. Гончаренко С.У. Зміст освіти і її гуманітаризації // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи / за ред. І.Я Зязюна. – К., 2000. – С. 68-76.
15. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко. - К.: Либідь, 1997. - 430 с.
16. Державна національна програма «Освіта. Україна ХХІ століття». – К.: 1994. – 96 с.
17. Державний стандарт початкової загальної освіти: в зб. законодавчих і нормативно-правових актів про початкову освіту / упор. Лесіна О.В., Ковальчук В.І. – Вінниця, 2004. – 199 с.
18. Дічек Н. П. Своєрідність концепції виховання громадянина за спадщиною В. О. Сухомлинського / Дічек Н.П. // Рідна школа. – 2007. – №9. – С. 14–21.
19. Зязюн І.А. Краса педагогічної дії: навч.посіб. для вчителів, аспірантів, студентів середніх та вищих навчальних закладів. – К.: Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1997. – 302с.
20. Єдінова Н. Національне виховання: традиції і досвід / Єдінова Наталія. // Школа. – 2014. – №8. – С. 88–90.
21. Козлова С. А., Куликова Т. А. Дошкільна педагогіка. - М., 2000. – 405 с.
22. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді: Методичні рекомендації щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах: Додаток до Наказу

- Міністерства освіти і науки України № 641 від 16.06.2015 р. // Історія України. 2015. – №16/848/. – С. 7-15.
23. Концепція позакласної виховної роботи в загальноосвітній школі.-К., 1991. - 32 с.
24. Концепція середньої загальноосвітньої школи України.-К., 1994 – 56с.
25. Кремер В. М. Форми, методи і засоби національно-патріотичного виховання дітей та молоді в сучасних умовах / В. М. Кремер // Інноваційні технології виховання патріотизму дітей та учнівської молоді: матеріали обласної науково-практичної інтернет-конференції. / Автор-упорядник Ю. М. Зоря. – Черкаси: КНЗ «ЧОПОПП ЧОР», 2016. – 182 с.
26. Кузь В.Г., Руденко Ю.Д., Сергійчик З.О. Основи національного виховання. - Умань, 1993. - 510 с.
27. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : навч. посіб. / Н. Є. Мойсеюк. 3-є вид., допов. – К., 2001. – 608 с.
28. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: Зб. наукових праць. – Випуск 11(24). – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – С. 3-7.
29. Романенко М.І. Гуманізація освіти: концептуальні проблеми та практичний досвід / Романенко М. І. – Наукова монографія. – Д., “Промінь”, 2001. – 160 с.
30. Рудаківська С.В., Виговська О.І. Особистісно орієнтоване навчання / С.В. Рудаківська, О.І. Виговська // Педагогіка толерантності. - 2000. - № 4. - С. 27-32.
31. Рудаківська С.В., Виговська О.І. Особистісно орієнтоване навчання. //Педагогіка толерантності. – 2000. - №4.
32. Савчин М. В. Проблема пізнання духовних явищ //Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць /Ун-т менедж. Освіти АПН України, Асоціація безперервної освіти дорослих; редкол.: О. Л. Ануфрієва та ін. – К., Вип. 10 /. – К.: Геопринт, 2009. Ч. 2. – 352 с.

33. Ушинський К.Д. Про народність у громадському вихованні. Виховання і характер // Історія дошкільної педагогіки. Хрестоматія / Упоряд. З.Н. Борисова, В.З. Смаль. – К., 1990.
34. Фарина С. Європейський гуманістичний ідеал та його вплив на розвиток педагогічної думки в Україні у XVII ст. / С. Фарина // Вища школа. – 2007. – № 5. – С. 64–74.